

УДК 32:008

Дмитро Шевчук,*кандидат філософських наук, викладач кафедри культурології та філософії
Національного університету “Острозька академія”*

“ВИДИМИ” Й “НЕВИДИМИ” МЕЖІ ЄВРОПИ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТИ

У статті осмисленню “видимі” та “невидимі” межі Європи та їх вплив на соціокультурні та політичні процеси в сучасній Європі. Звернено увагу на міфологізацію ідеї Європи, витворення проекту незавершеності Європи, формування концепту Східної Європи як європейського Пограниччя. Доведено, що результати аналізу представленого в цьому дослідженні є важливі для України та інших країн, що складають простір Східної Європи, оскільки усвідомлення “видимості” та “невидимості” європейських кордонів та меж дозволить для них витворити ідентичність.

Ключові слова: *Європа, межі, європейський проект, пограниччя, ідентичність.*

The article is devoted to the comprehension of “visible” and “invisible” borders of Europe and influence of its on the political, social and cultural processes in contemporary Europe. Author pays attention on the mythological aspect of European ideas, project of unfinished Europe, formation of concept of Eastern Europe as the European Borderland. Author argues that results of analysis presented in this article are important for Ukraine and other countries of postcommunist Eastern Europe because the comprehension of “visible” and “invisible” European borders helps them to create the identity.

Key words: *Europe, borders, European project, borderland, identity.*

Окреслення Європи та її меж доволі складна і суперечлива справа, хоча й назвичайно важлива, оскільки, як писав свого часу Кшиштоф Помян, історія Європи – це історія її кордонів. При цьому польський історик перекоонує, що “...лише кепська географія, яка не бере до уваги плин часу, може вписувати Європу у стабільні контури”¹. Географи не можуть представити остаточного вирішення питання про межі Європи, не кажучи вже про геополітичні чи соціокультурні кордони. Більше того, ми повинні бути свідомими того, що в будь-якому випадку рішеннями географів щодо ідентичності Європи ніхто особли-

¹ Pomian K. Europa i jej narody. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1992. – S. 5.

во не задовольниться. Тож дефініцій Європи завжди буде доволі велика кількість. Так, наприклад, Єжи Ключовський представляє таку: “Європа – це частина світу, яка вирізняється прихильністю Природи щодо людини. Сприятливими чинниками є: прихильний людині клімат, географічні умови, що дозволяють розвивати земну та річкову комунікацію і, що, можливо, найважливіше, – морську (великі внутрішні моря: Балтійське, Середземне, Чорне), загалом досить врожайні землі, доступні гори. Європа – це також добрий пункт виходу “поза” – пункт виходу до інших континентів”¹. У визначеннях Європи використовуються різні критерії: членство в Європейському Союзі, приналежність до спадку імперії Каролігів, наявність автономії політики і церкви, християнство. Усі вони доволі умовні, оскільки, як можемо переконалися, розширення ЄС тільки розмиває кордони і до кінця неочевидним є те, які країни можуть стати учасниками процесу європейської інтеграції.

Саме слово “Європа” може мати різні сенси. З. Бауман пише з цього приводу: “Коли ми чуємо слово “Європа”, не відразу для нас є ясным, чи воно відсилає нас до конкретної обмеженої територіальної реальності, замкнутої кордонами, що встановлені та сурпульозно окреслені усе ще чинними трактатами та юридичними договорами, чи відсилає нас також до сутності, що вільно переміщається і насміхається з усіх просторових першкод і бар’єрів”². Таким чином, сьогодні “Європа” має подвійне значення – умовно кажучи, це політична “видимість” європейських наднаціональних інституцій та “невидимість” соціокультурної реалізації ідеї Європи.

Часом складається враження, що з Європою можна робити що завгодно. Її можна винаходити й віднаходити, реконструювати, конструювати чи деконструювати. Інтелектуали погоджуються із її невизначеністю, що закономірно випливає із різноманітності визначень меж, сутності, ідентичності. По-різному Європа та її кордони постають в уяві політиків, економістів, географів, філософів та культурологів. Кожен витворює свій критерій європейськості. Часто європейський простір у свідомості пересічної людини вже доволі глибоко вкорінився асоціацією із чимось “цивілізованим”, “розвинутим”, загалом “позитивним”. Таким чином, коли ми говоримо про межі Європи не варто концентруватися лише на наявних політичних та географічних кордонах, слід прийняти ідею “невидимих” меж, які, можливо, на-

¹ Kłoczowski J. Polska-Europa. Od Gniezna 1000 roku do Polski w Unii Europejskiej. – Gdańsk: Novus Orbis, 2002. – S. 10.

² Bauman Z. Europa niedokończona przygoda. – Kraków: Wydawnictwo Literckie, 2005. – S. 12-13.

віть більшою мірою, аніж видимі, складають передмови для розуміння сучасних європейських феноменів та процесів, а також окреслюють напрямки транскордонної взаємодії та співпраці.

Кордони Європи розуміються по-різному. Одні дослідники наголошують на тому, що, попри зникнення внутрішніх кордонів між членами ЄС, зовнішні кордони самого Союзу лише ущільнюються і стають дедалі більш жорсткими. Інші будуть наполягати на тому, що Європа ніколи не може утвердитися в якихось чітко окреслених межах, а її кордони завжди будуть прозорими. Доволі оригінальну концепцію кордонів Європи пропонує Георг Вобруба, який стверджує, що сфера політичного та економічного впливу Європейського Союзу побудована у вигляді своєрідної моделі концентричних кіл. Дослідник пише: “У центрі розташовано політично стабільний регіон матеріального благополуччя. За межами цієї області, мірою віддалення від центру, благополуччя пропорційно зменшується відповідно. Між окремими зонами різного благополуччя існують кордони з різним ступенем захисту. Подібний захист у виді кордонів також збільшується мірою віддалення від центру. Завдяки цьому центральне ядро має подвійний захист. Для того, щоб приєднатись до нього ззовні, існують поступово зменшувальні стимули і поступово наростаючі перепони. Процес експансії ЄС зводиться до захисту головного ядра ЄС шляхом розрахованого втягнення його оточення у рамки прийнятних умов демократії і правової держави”¹. Кордони між різними зонами цієї моделі не обов’язково видимі, вони швидше “прозорі”. Однак можемо ствердити, що саме прозорість і латентна присутність зумовлює те, що вони доволі важко долаються. Фактично саме така форма кордонів завжди ставить можливість двох стратегій поводження з ними: одна – жорстке їх закриття, інша – їх розширення, тобто включення периферії до складу центру. В сучасних умовах використання обох стратегій зумовлено в першу чергу економічними та політичними інтересами, а не соціокультурними принципами. Наприклад, розширення ЄС зумовлюється потребою пошуку нових ринків збуту, необхідності посилення виробничих потужностей та збільшення кількості робочої сили, вирішення демографічної проблеми, а також розробка нових систем безпеки у доволі мінливому сучасному світі.

З іншого боку, варто звернути увагу на те, що кордони та межі (культурні та політичні) відіграють важливе значення для (само)ви-значення соціокультурного простору. Їхнє значення полягає, в першу

¹ Вобруба Г. Кордони «проекту Європа» // І. – 2005. – Число 39 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n39texts/vobrub.htm>

чергу, в тому, що вони допомагають конструюванню ідентичності. Як пишуть Олег Бреский та Ольга Бреська: “Кордони, які витворюються культурами та цивілізаціями – міцніші за самих спільнот і переживають свої спільноти. І коли на зміну тим, що відходять, приходять нові спільноти, вони мають справу не стільки із попередніми народами та націями, скільки з межами, які ті витворили. Найчастіше такі кордони є артефактами, вони – пам’ять про самого себе, ти сам в різний час і в різному стані, в тому числі – твій проект про самого себе в майбутньому”¹. Важлим є питання про співвідношення політичних та соціокультурних меж. Вони не обов’язково збігаються, але саме це забезпечує політичну, соціальну та історичну динаміку. Крім того, співвідношення між політичними та соціокультурними межами створюють підґрунтя для транскордонної взаємодії. Проблема культурних меж і кордонів особливо актуальна в епоху глобалізації, яка розмиває межі та ідентичності. Кордони починають розумітися як “залишки” минулого, які долаються та зникають, а нової визначеності світові надають потоки та магістралі (фінансові, комунікативні, міграційні та ін.). Це, своєю чергою, зумовлює руйнування традиційної системи ідентифікації індивідів в рамках певного соціокультурного простору, що вимагає пошуку нового підґрунтя як для витворення нової ідентичності, так і для пошуку нових форм політичної та культурної взаємодії. Що стосується сучасної Європи, то пошук моделей взаємодії, який має, без сумніву, передбачати своєрідну “культурну пам’ять” про етнічні, національні та регіональні межі і кордони, спрямований на окреслення оптимальних шляхів європейської інтеграції та контактів із сусідами.

У контексті вищесказаного зауважмо той факт, що кордони в Європі – а саме, культурні, етнічні, цивілізаційні і навіть особисті, – завжди знаходилися в процесі постійної взаємодії.

Концепт “невидимих” меж за своєю сутністю є цілком постмодерним, оскільки частково передбачає ідею постпросторовості. Для виявлення таких “невидимих” меж вступає в гру специфічна постструктуралістська методологія, яка дозволяє “невидимість” цих меж окреслити, а також показати позитивні моменти їх “невидимості” (своєрідної безпосередньої непрямої проявленості) в мінливому світі повсякденності, але імпліцитної присутності в кожному акті взаємодії *понад* “видимими” межами. Крім того, такий підхід дозволяє проявити негативні феномени та загрози буттю людини в сучасній соціокультурній та політичній ситуації, що можуть приховуватися у цій “невидимості”.

¹ Бреский О., Бреская О. От транзитологии к теории Пограничья. Очерки деконструкции концепта «Восточна Европа». – Вильнюс: ЕГУ, 2008. – С. 63.

Насамперед, можемо виокремити декілька тем, що вимагають осмислення при окресленні політичної та соціокультурної суті Європи. Насамперед, європейський проект та межі його здійснення можуть поставати доволі міфологізованими. Зрештою, тут від самого початку ми зустрічаємо тісний зв'язок із міфологією. Європа – це, як відомо, дочка фінікійського царя, яку викрав Зевс у вигляді бика. Хоча цей міф видається зараз казкою, для античності він був справжнім описом світу, а перші європейці – це ніхто інший як нащадки Зевса і Європи. Сучасні міфологи, значною мірою, сягають витворення своєрідної концепції духовної Європи, яку можемо зустріти, наприклад, в рамках феноменологічної традиції, зокрема, в працях Е. Гуссерля та Я. Паточки. Перший з них вводить поняття “духовного образу Європи”. Е. Гуссерль наполягає, що тут не йдеться про географію. Європа розуміється як “...єдність духовного життя, діяльності, творчості зі всіма цілями, інтересами, турботами, зусиллями, цільовими образами, інститутами та організаціями”¹. Згідно з Гуссерлем, історія Європи характерна імманентна філософська ідея, телеологія, яка розуміється як прорив у розвитку людства, оскільки започатковує епоху, коли людство починає жити по-новому, вільно творячи своє буття та свою історію згідно з ідеями розуму. Духовна Європа має своє народження в рамках давньогрецької нації 7-6 ст. до н. е., оскільки тут з'являється нова настанова до навколишнього світу. Крім цього, Гуссерль зазначає, що в цей час постає духовне утворення – філософія, що поступово розростається у систематизовану структуру культури. Саме філософія є первинним феноменом духовної Європи, що започатковує нову культуру. У такий спосіб виникає нове людство та особливе життєве покликання.

Подібні ідеї висловлює також учень Гуссерля – чеський феноменолог Ян Паточка, який у своїх працях звертає особливу увагу на проблеми філософії історії, в рамках якої він досліджує в першу чергу специфіку історичного шляху Європи. Остання, за Яном Паточкою, це швидше стиль мислення, аніж політичне чи географічне утворення. Спочатку в процесі свого історичного розвитку Європа розвивалася як єдина імперія, як утворення, що просякнуте єдиною ідеєю, але потім вона ввійшла у протиріччя з принципами, з яких вийшла. Європа, за Я. Паточкою, повинна бути світом, відкритим історичній людині, тобто горизонтом різноманітних рухів, які ніколи не підганяються під єдину ідею і єдине пояснення, але який буде простором

¹ Гуссерль Е. Криза європейського людства і філософія // Сучасна зарубіжна філософія: течії і напрями. – К.: Ваклер, 1996. – С. 67.

толерантності тих, хто шукає і запитує. Історія, як стверджує Ян Паточка, виникла з народженням трьох інститутів: філософії, грузького полісу і піклуванні про душу. На цьому грецькому фундаменті стоїть уся Європа. Паточка твердив, що не можна Європу ґрунтувати лише на християнських цінностях, оскільки те, що складає її основу є першопочатково грецьким, і відповідно язичницьким¹.

Хоча Гуссерль наполягає на тому, що його концепція духовного образу Європи не є “...спекулятивною інтерпретацією нашої історичності, це – вираз живого передчуття, що постає в неупередженому осмисленні”², деякі сучасні інтелектуали критикують його бачення сутності європейської культури саме за довільну інтерпретацію. Наприклад, Олександр Гриценко з цього приводу пише таке: “те, що Гуссерлева концепція “духовної Європи” ґрунтується не на історичних фактах, а на довільно зінтерпретованій (сказати б, сакралізованій) ролі давньогрецької філософії й філософів, а ширше – ролі інтелектуалів у європейському суспільному житті протягом понад двох тисячоліть, що вона є концепцією, по суті, неісторичною і взагалі ненауковою, а глибоко мітичною, – це, мабуть, не спадало на думку світочеві феноменології. Ба гірше – це не спадає на думку багатьом сьогоднішнім захисникам “духовної Європи”, особливо численним у її центрально-східних регіонах”³. Сучасний міф про Європу та її межі дещо трансформується, але суть залишається такою ж самою – пошук духовного образу, який сягає над видимими межами, а тому не обов’язково ґрунтується на історичних фактах, але як будь-яка міфологія має на меті у нерелексивний спосіб обґрунтувати соціокультурний порядок.

Друга тема, яка стосується Європи та її меж, пов’язана із концепцією принципової незавершеності Європи, а відтак із неможливістю встановити жодної з її меж. Найбільш детально концепція незавершеності Європи розроблена Зигмунтом Бауманом у праці “Європа незакінчена пригода”. Бауман стверджує, що географічна Європа ніколи не мала усталених меж і сумнівним є, що коли-небудь вони будуть встановлені. Кожну межу Європи завжди можна буде поставати як виклик, який слід подолати. А відтак, Бауман розрізняє “сутність Європи” та “реально існуючу Європу”, які є, по суті, неспівмірними: “...сутність

¹ Див.: Паточка Я. Єретичні есе про філософію історії. – К.: Основи, 2001. – 374 с.

² Гуссерль Е. Зазн. праця. – С. 69.

³ Гриценко О. Світ, Європа, ми // І. – 1998. – Число 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n13texts/hrycenko.htm>.

“буття європейцем” випереджає завжди існуючі реалії, а сутність європейської реальності ніколи не встигає за сутністю Європи... Наскільки “реально існуюча Європа”, Європа політиків, картографів і усіх її офіційних речників та самозванців може бути географічним поняттям і просторово обмеженим буттям, настільки не є ним “сутність Європи”¹. Сучасність характеризується тим, що сутність Європи втрачається, а тому з’являється потреба відродження “європейської пригоди”. Остання втілюється в образі Європи, яка споглядає поза власні межі, критично ставиться до себе, має відчуття власної місії, прагне вийти поза власні територіальні кордони. Для того, щоб був здійснений справжній проект Європи, потрібна свідомість того, що “європейська ідентичність” – це “ідентичність завжди-ще-не-готова”. Вона не схоплюється безпосередньо і принципово протистоїть актуальній реальності.

Невизначеність Європи пов’язана із тим, що вона завжди поставала як простір різноманітних ідентичностей. Творення європейського соціокультурного простору передбачає участь інших, із якими потрібно вступати в діалог і залучати до активної чи пасивної участі в просторі культури, політики, економіки. З. Бауман звертає увагу на те, що Європа противиться монополізації свого соціокультурного проекту: “Не можна відмовляти його [ідеалу Європи – Д. Ш.] “іншим”, оскільки він сам містить явище “іншості”: в європейській практиці постійне зусилля впливу, виключення, виштовхування зовні й надалі зривається притягуванням, прийняттям і асиміляцією того, що “зовнішнє””².

Якщо звернутися до соціокультурних аспектів, то ідеал діалогічного прийняття інших в Європі цілком вписується у філософські та етичні розробки рецептів подолання сучасної культурної кризи. В цьому контексті можемо згадати ксенологію Б. Вальденфельса, філософію діалогу М. Бубера та ін.

Третя тема, пов’язана із намаганням проявити видимі та невидимі межі Європи, стосується проблеми окреслення Східної Європи. Вже доволі стереотипним стало твердження про не зовсім “європейськість” Східної Європи. Можна згадати відомий жарт австрійського канцлера XIX ст. К. фон Метерніха, який якийсь сказав, що Азія починається за огорожею його саду³. Тож Східна Європа асоціюється із станом недовершеного розвитку у напрямі здійснення європейських ідеалів, а тому поділ на Східну та Західну Європу постає швидше ак-

¹ Bauman Z. Op. cit. – S. 11.

² Bauman Z. Op. cit. – S. 14.

³ Рябчук М. За огорожею Меттерніхового саду // І. – 1998. – Число 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n13texts/riabchuk.htm>

сіологічним, аніж географічним. Загалом, східноєвропейським народам не відмовлено в участі у європейському проекті, але риси, які для них часом приписують можуть не повністю виконувати соціокультурні критерії приналежності до європейської цивілізації. Як пише Анджей Менцвель, “...не вважалося, що Східна Європа – осередок дикості чи варварства, але не випадково у ній віднаходили князівство Дракули, або степи, якими мчав кінь Мазепа. Однак у найкращому випадку, з огляду на російську імперію, якою не можна було нехтувати, цю Європу визнавали як іншу, відмінну цивілізацію, з чого охоче користалася і користує як російська історіософія, так і політика. Ця Європа інша і коли схиляється перед західною філософією, і коли захоплюється східними єдиноборствами”¹. При цьому завжди визнавалася геополітична роль Східної Європи. Її зникнення було неприпустимим для європейської політики та оборонної стратегії. Тож ставлення Західної Європи до Східної набуває амбівалентного характеру. Микола Рябчук пише стосовно цього так: “З одного боку, західні європейці завжди вважали, що їхні східні сусіди тією чи іншою мірою заслуговують своєї долі (кожен народ, зрештою, заслуговує на той уряд, який має): але, з іншого боку, вони не могли не відчувати, що східні європейці, котрі відчайдушно опираються домінуванню “Азії” на своїх теренах, є корисними, і вже тому заслуговують на симпатію й допомогу”². Саме таке амбівалентне ставлення зумовлене, в першу чергу, геополітикою. На рівні повсякденної комунікації, ці поділи можуть видаватися непомітними.

Однак концепт Східної Європи та уявлення, що на основі нього формуються, порушують проблему європейської роз’єднаності та своєрідних внутрішніх меж Європи, які не долаються ані риторикою, ані витворенням загальноєвропейської інтеграційної ідеології чи пошуком спільних коренів для конструювання європейської ідентичності. Низка мислителів вказує на те, що “ядро Європи” та “Європа окраїнна” протиставляються одне одному. “Самовпевненому почуттю переваги північно-західних європейців, – пише Г. Мюнклер, – відповідає поширене на півдні і на сході почуття неповноцінності, що, у ліпшому випадку, може компенсуватися тільки за рахунок можливостей претендувати на фінансову допомогу. Але тоді південь і схід Європи стають для європейців північного заходу не більше, ніж просто

¹ Менцвель А. Родинна Європа – вперше. – Львів: Центр гуманітарних досліджень; Київ: Смолоскип, 2007. – С. 18.

² Рябчук М. Зазн. праця. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n13texts/riabchuk.htm>.

тонкою перегородкою, за допомогою якої вони прагнуть захистити й убезпечити себе від настирливих Африки й Азії”¹. Східна Європа постає як певний геополітичний проект європейського Пограниччя. У цьому сенсі можемо згадати про творення концептів Центрально-Східної Європи (куди, як правило, зараховують країни колишнього Варшавського договору, такі як Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина та ін.) та Східної Європи (до якої зараховують останнім часом Україну, Білорусь та Молдову). В основі цих об’єднань немає нічого від географії. Як пишуть О. Бреский та О. Бреска стосовно Східної Європи, “Фізична мапа не вказує нам ані на чіткі кордони між Східною і Західною Європою, більше того, не існує і чітких кордонів між Молдовою і Румунією, між Україною і Словачею, між Україною, Білоруссю і Польщею. Точно так само ми не знаходимо такого роду кордонів на сході цих країн, де Молдова м’яко – через Придністров’я – перетікає в Україну, де Білорусь і Україна майже непомітно змінюються Росією”². Отож, дослідники твердять, що з погляду географії немає жодних підстав викоремлювати цей регіон – тут немає природних перешкод, які можуть бути натуральними кордонами.

Проте виокремлення регіону Східної Європи та інтерпретація його як європейського Пограниччя має на меті позбутися негативних оцінок. По-перше, у такий спосіб країни, що об’єднуються цим концептом – Україна, Білорусь, Молдова, позбуваються пострадянської невизначеності. По-друге, це сприяє оформленню сталої ідентичності регіону. По-третє, цей регіон у статусі “свого Пограниччя” набуває стратегічного значення для Європи. У такий спосіб Східна Європа перетворюється зі сфери транзитивності у сферу пограничності. Тут, як вказують дослідники, існує відмінність у сприйнятті кордону. Для транзитивних суспільств кордони постають як рубіж, вони виконують функцію інтеграції в суспільстві, але не сприяють виконанню комунікативної функції. Суспільства ж Пограниччя перебувають у пошуку балансу своїх різноманітних меж і кордонів, а тому останні служать передусім основою для налагодження комунікації.

Підсумовуючи, можемо ствердити, що аналіз концептів, пов’язаних із осмисленням “видимих” та “невидимих” меж Європи, дає можливість окреслити чинники, що впливають на комунікацію та співробітництво в рамках різного роду європейських проектів. Крім того, визначення “невидимості” меж, кордонів та розламів може бути

¹ Мюнклер Г. Європа як політична ідея // І. – 2007. – Число 50 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n50texts/muenkler.htm>.

² Бреский О., Бреская О. Зазн. праця. – С. 69.

дієвим засобом для того, щоб виявляти ті перешкоди та загрози, які можуть негативно впливати на транскордонне співробітництво в його політичному, економічному та загалом соціокультурному вимірах. Розуміння цієї проблематики має також важливі наслідки для України та інших країн, що складають простір Східної Європи, оскільки усвідомлення “видимості” та “невидимості” європейських кордонів та меж дозволить для них витворити ідентичність, що сприятиме виходу із посткомуністичної невизначеності.

Література:

1. Бреский О., Бреская О. От транзитологии к теории Пограничья. Очерки деконструкции концепта “Восточна Европа”. – Вильнюс: ЕГУ, 2008. – 336 с.
2. Вобруба Г. Кордони “проекту Европа” // *І.* – 2005. – Число 39 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n39texts/vobruba.htm>
3. Гриценко О. Світ, Європа, ми // *І.* – 1998. – Число 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n13texts/hrycenko.htm>
4. Гуссерль Е. Криза європейського людства і філософія // *Сучасна зарубіжна філософія: течії і напрями.* – К.: Ваклер, 1996. – С. 62-94.
5. Менцвель А. Родина Європа – вперше. – Львів: Центр гуманітарних досліджень; Київ: Смолоскип, 2007. – 48 с.
6. Мюнклер Г. Європа як політична ідея // *І.* – 2007. – Число 50 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n50texts/muenkler.htm>
7. Паточка Я. Сретичні есе про філософію історії. – К.: Основи, 2001. – 374 с.
8. Рябчук М. За огорожею Меттерніхового саду // *І.* – 1998. – Число 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n13texts/riabchuk.htm>
9. Bauman Z. Europa niedokończona przygoda. – Kraków: Wydawnictwo Literckie, 2005. – 214 s.
10. Kłoczowski J. Polska-Europa. Od Gniezna 1000 roku do Polski w Unii Europejskiej. – Gdańsk: Novus Orbis, 2002. – 248 s.
11. Pomian K. Europa i jej narody. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1992. – 257 s.